ОСВІТНІ РОЗВІДКИ (ДОСЛІДЖЕННЯ)

DOI:https://doi.org/10.54662/veresen.2.2026.11
УДК 37 329/73(477) «1920/1930»

Ігор Ніколаєв,
ORCID iD 0000-0003-3001-9717
доктор історичних наук, завідувач кафедри філософії освіти,
теорії й методики суспільствознавчих предметів
Миколаївський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти
вул. Адміральська, 4-а, 54001, м. Миколаїв, Україна
ihor.nikolaiev@moippo.mk.ua

ДО ПИТАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЛІКВІДАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ ПАРТІЙ ТА РУХІВ В УСРР У 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ (НА МАТЕРІАЛАХ ЄВРЕЙСЬКОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ (ПОАЛЕЙ-ЦІОН)

У представленій науковій публікації, ґрунтуючись на історіографічній і документально репрезентованій джерельній базі Державного архіву Одеської області, зроблено спробу аналізу діяльності Єврейської комуністичної партії (ЄКП) періоду становлення тоталітарної системи в контексті більшовицьких національно-культурних і громадсько-політичних перетворень. Висвітлено механізми, специфіку й динаміку ліквідаційної політики офіційної влади щодо національних партій та рухів Української Соціалістичної Радянської Республіки в перше більшовицьке десятиріччя. Виокремлено характер дій і практику взаємодії Єврейської комуністичної партії з органами державної влади. Окреслено юридичні механізми державної протидії становленню й розвитку альтернативних громадсько-політичних сил. Відображено ідеологізацію та політизацію процесів агітаційно-культурної роботи партії. Показано особливості функціонування ЄКП (Поалей-Ціон) і своєрідність структурної організації, проблематику відносин із частиною партії, що залишилась на соціалістичних позиціях. Виснувано, що після закріплення більшовицької влади значно активізувались розбудова однопартійної системи з поступовим витісненням альтернативних політичних сил із легального правового поля, ініціювання процесів їх саморозпуску та влиття до КП(б)У. Доведено, що більшовицька партія в боротьбі з політичними опонентами вводить в обіг таке вочевидь нігілістичне поняття, як «пролетарська свідомість», через що панівною ідеологемою правової системи новоутвореної держави стає доктрина «революційної доцільності», яку спрямовано на повне підпорядкування громадсько-політичних організацій державному апаратові. Із подальшою генезою тоталітарної системи законодавчо закріплювались конституційні норми, що унеможливлювали легальний стан партій, альтернативних більшовицькій, та істотно звужували сферу діяльності громадських об'єднань. Наукову новизну дослідження визначає наявний фактологічний матеріал. У науковий обіг уведено документальні матеріали для комплексного аналізу процесів становлення більшовицького єдиновладдя в Україні протягом 20-х років ХХ століття.

***Ключові слова**: національні організації; однопартійна система; політичні партії; ранній тоталітаризм; сіонізм; соціалістичні рухи.*

© Ніколаєв І. Є., 2026.

Вступ. Сповнений людськими трагедіями та героїчними звитягами сучасний період поступу нашої держави актуалізує питання як історичної пам'яті, так і національно-культурного розвитку в цілому. У цьому контексті неабиякого значення набувають питання міжнаціональної єдності та порозуміння всіх громадян України задля збереження майбутнього, оскільки національні меншини спільно з корінними народами є невіддільною частиною українського суспільства. Воєнне повсякдення надає змоги ще чіткіше усвідомити важливість взаємної підтримки та консолідації в подоланні сучасних викликів.

Одним із індикаторів конструктивної співпраці органів влади, інституцій громадянського суспільства з етнічними громадами є наявність та безперешкодна діяльність національних партій і громадських об'єднань, яких нині в Україні є близько півтори тисячі, із 2025 року офіційно започатковано День міжнаціональної злагоди і культурного розмаїття. Наведене актуалізує комплексне дослідження історичного досвіду, зокрема питань, пов'язаних із функціонуванням та ліквідацією вітчизняної політичної альтернативи в різні історичні періоди.

Крім морального складника, тематику дослідження актуалізовано системою чинників Концепції національно-патріотичного виховання у вітчизняній освітянській системі, спрямованих на толерантне ставлення до представників інших націй та етносів. Запорукою є систематизація, осмислення й комплексний аналіз подій нашої історії, пов'язаних зі становленням тоталітарної системи, одним із виразником якої є встановлення єдиновладдя в усіх сферах суспільно-політичного, соціально-економічного й культурного життя країни.

Наведена аргументація у своїй сукупності доводить актуальність поставленої в публікації проблеми всебічного висвітлення ліквідаційної політики більшовицької влади щодо альтернативних партій та рухів УСРР періоду становлення тоталітарної системи.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Історіографія з тематики представленої роботи налічує низку етапів, кожен з яких мав свою специфіку. Відправною точкою стали роботи колишніх ідеологів єврейських партій та рухів початку XX сторіччя, зокрема розвідки радянського дослідника історії єврейського робітничого руху, колишнього члена партії Бунд та одного з очільників Євсекції при ЦК РКП(б) Мойсея Рафеса. Історик, якого буде репресовано в 1938 році, заклав засади радянської історіографії, у якій було наголошено на дрібнобуржуазності частини Поалей-Ціон, природності злиття її лівого крила з більшовицькою партією, поєднанню соціального питання з боротьбою за національне самовизначення єврейської спільноти.

Натомість у діаспорній історіографії, зокрема в роботах ізраїльського історика Давида Віталя, акцент зроблено на ідеях сіонізму, на тлі яких робітничі рухи розглянуто як частину національного відродження, унаслідок якого виникли ідеї поєднання марксизму та сіонізму.

Зі здобуттям незалежності України значно пожвавився науковий інтерес до питань, пов'язаних і радянським минулим, його етнонаціональною політикою. Виокремимо роботи дослідника діяльності єврейських партій та об'єднань в Україні Олександра Наймана. Учений увів до наукового обігу значний матеріал з архівосховищ України, Ізраїлю та інших країн, докладно розглянуто специфіку діяльності та ключові чинники процесу ліквідації єврейських політичних партій та об'єднань України періоду 1917–1925 років (Найман О. Я., 1996; Найман О. Я., 2000).

Відомий дослідник розвитку радянського тоталітаризму на Півдні України професор Микола Шитюк, аналізуючи ліквідаційну політику 20-х років минулого століття щодо опозиційних партій та рухів, зосереджує увагу на Єврейській комуністичній партії (Поалей-Ціон) (Шитюк М. М., 2000, с. 193–221).

У публікації дослідниці Євгенії Назарової йдеться про організаційний, агітаційно-пропагандистський і видавничий складники основних напрямів діяльності Поалей-Ціон на Півдні Україні початку ХХ ст. (Назарова Є. П., 2013).

Провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Валерій Васильєв надає енциклопедичну інформацію щодо ідеологем, керівного складу й організаційно-практичної діяльності Поалей-Ціон (Васильєв В. Ю., 2021).

У праці київських учених із Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова Михайла Журби і Михайла Жолоба акцентовано на репресивній політиці радянської влади проти сіоністських організацій та єврейської спільноти в Україні у 20–30-х роках минулого століття, наголошено на цілеспрямованості процесу знищення альтернативних форм національної самоорганізації євреїв в Україні, трактуванні сіонізму як ідеологічно ворожого руху та загрози політичній монополії більшовицької партії (Журба М. А., Жолоб М. П., 2026).

Регіональні аспекти проблематики становлення тоталітарної системи, що супроводжувалось ліквідацією політичної альтернативи, попри проведену значну дослідницьку роботу, є актуальними та потребують комплексного дослідження, оскільки дотепер не опрацьовано низку численних першоджерел, масив архівних та інших документів, що надало би змогу комплексного відтворення історії тоталітаризму в південному регіоні України.

Метою статті є за допомогою історіографічної та джерельної бази здійснити аналіз соціально-політичної діяльності й особливостей ліквідації національних партій і рухів періоду становлення тоталітарної системи на матеріалах діяльності Єврейської комуністичної партії (Поалей-Ціон).

Завданнями статті є:

1) розкрити механізми, особливості й динаміку ліквідаційної політики більшовицької влади щодо національних партій і рухів Української Соціалістичної Радянської Республіки розглядуваного періоду;
2) деталізувати характер діяльності й практику взаємодії етнічних партійно-громадських об'єднань з органами державної влади;
3) визначити специфіку функціонування, внутрішнього устрою партійних організацій етнічних спільнот України досліджуваного періоду на прикладі Єврейської комуністичної партії (Поалей-Ціон).

Методологічну основу публікації становлять принципи історизму, наукового аналізу й об'єктивізму, критичного підходу до джерельної бази, діалектичних принципів усвідомлення історичного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Історія України містить у собі цілий пласт яскравих і драматичних сторінок, які є історичною спадщиною багатьох народів, що мешкають на її території. Серед інших, істотну роль у господарському і суспільно-політичному розвиткові країни відіграли представники єврейської громади. Матеріали Одеського обласного державного архівосховища надають змогу сучасним дослідникам ознайомитись із практичною діяльністю, нормативною документацією Єврейської комуністичної партії (Поалей-Ціон) завдяки аналізу циркулярних листів її Центрального комітету, службового листування Українського Головного комітету, протоколів засідань Право- та Лівобережних бюро, Одеського осередку ЄКП Поалей-Ціон тощо.

Історія виникнення громадського руху Поалей-Ціон (у перекладі з івриту «Робітники Сіону») бере свій початок у перші

роки ХХ ст. Ідеологічною базою для нього стали сіоністські та соціалістичні ідеї. 1905 року утворено Єврейську соціал-демократичну робочу партію Поалей-Ціон. 1906 року в Полтаві розпочато друк офіційного органу партії – видання «Еврейская рабочая хроника». На другому з'їзді в 1907 році ухвалено партійну програму, де наголошено на потребі перебудови суспільства на соціалістичних засадах, реалізації ідей сіонізму через класову боротьбу, створення територіальної автономії в Палестині (Васильєв В. Ю., 2021).

1917 року південно-західний відділ Поалей-Ціон визнає Українську Центральну Раду, делегувавши свого представника до Малої Ради УЦР, наприкінці 1918 року партія підтримає Директорію Української Народної Республіки. Натомість її ліва частина підтримала сторону більшовиків, оголосивши в серпні 1919 року про створення окремої Єврейської комуністичної партії Поалей-Ціон. Вони звинуватили своїх колишніх однопартійців у перетворенні на «легальну фірму буржуазного сіонізму» (ДАОО. Ф. 868, оп. 1, спр. 4, арк. 47).

У грудні 1922 року ЄКП Поалей-Ціон заявить про самоліквідацію, частина її членів у листопаді 1923 року започаткує нову Єврейську комуністичну робітничу партію, що проіснує до 1928 році та стане останньою легальною небільшовицькою партією на теренах СРСР, тим самим буде остаточно закріплено однопартійну політичну систему, уособлену ВКП(б) (Васильєв В. Ю., 2021).

Зазначимо, що на початку ХХ ст. єврейські організації посідали особливе місце серед національних політичних партій соціалістичного напряму. Офіційна політика царського уряду, яку було спрямовано на русифікацію й асиміляцію євреїв, обмеження їхніх цивільних прав, спонукала до того, що численні представники єврейської діаспори, особливо молоді, виявилися в опозиції до самодержавного режиму, поповнюючи радикальні, зокрема й марксистські організації. Після 1917 року частина з них активно підтримуватиме більшовиків, вступаючи до їхніх лав, або, як у випадку з ЄКП Поалей-Ціон, створюючи союзні до них сили, що прагли закріплення та поширення засад політики «пролетаріату, що переміг» серед єврейського населення.

Серед форм діяльності, мета яких – «поширення комуністичних ідей серед єврейського пролетаріату», відзначимо агітаційно-культурну роботу як пріоритетний напрям активності ЄКП Поалей-Ціон. Так, у вересні 1921 року Центральний комітет надіслав циркулярного листа до партійних осередків, де підкреслював важливість культурної роботи, наголос у якій повинен ставитись на боротьбі з релігійним впливом, застосуванні культури та мистецтва як засобу агітації та пропаганди ідей комунізму тощо (ДАОО. Ф. 868, оп. 1, спр. 3, арк. 3–4).

Особливу увагу водночас було приділено агітації серед робітників. У листі до низових організацій секретаря Правобережного бюро ЄКП, що розміщувалось у м. Києві на вулиці Лютеранська, 1, Либермана йдеться про необхідність кожної організації виділити та закріпити 20 % своїх членів для агітації в майстернях, заводах, артілях, де працюють єврейські робітники. Завдання зі згуртування єврейських робочих охарактеризовано як «складне та важливе, вся енергія нашої організації та кожного товариша особисто повинна бути спрямована на її виконання» (ДАОО. Ф. 868, оп. 1, спр. 3, арк. 6).

Одним з елементів агітації стала організація тематичних заходів, присвячених пам'ятним подіям та датам. У листопаді 1921 року Правобережним бюро ЄКП Поалей-Ціон проведено вечір пам'яті, що присвячено четвертій річниці більшовицького перевороту. На ньому капіталізм визнано формою пограбування колоній і малих націй, натомість необхідною передумовою розв'язання національного питання є диктатура пролетаріату, за яку єврейські комуністи та їхні однодумці боролись у лавах Червоної армії, проводили та проводять активну агітаційну кампанію серед пролетаріату як єврейської, так і всіх інших на-

ціональностей. Ключовим завданням ЄКП названо «боротьбу на чолі єврейського пролетаріату за остаточне здійснення гасел Жовтня» (ДАОО. Ф. 868, оп. 1, спр. 10, арк. 17–22).

Зазначимо, що не в усіх єврейських сил, які підтримали прихід до влади більшовиків, надалі збереглись із ними навіть короткотривалі партнерські стосунки. Про це свідчить доля лівого крила найупливовішої єврейської соціалістичної організації Бунд, члени якої в 1919 році створили свій прокомуністичний Бунд, а вже на початку 1921 року заявили про самоліквідацію та злиття з більшовиками. Водночас його колишні члени відкрито висловлювали занепокоєність подальшою долею єврейського руху, через: «…повну асиміляцію з більшовиками, що унеможливлює вільне висловлювання думок представників всієї єврейської діаспори, а не тільки прибічників РКП(б)…» (ДАОО. Ф. 868, оп. 1, спр. 8, арк. 49–50).

Натомість робота ще не ліквідованої ЄКП Поалей-Ціон в цей час тривала, керівництво розроблювало заходи, спрямовані на її організаційне підсилення. Задля цього в грудні 1921 року створено Центральну Комісію зі зміцнення партії, члени якої мали ознайомитись із роботою кожної місцевої організації, за потреби додати необхідні корективи в їхню діяльність. Комісія вводила процедуру публічного запиту на закритих загальних зборах, у межах якої кожен партієць повинен був надати такі дані: місце народження, виховання та середовище, що його оточувало, освіта, політичне та громадське минуле, особисте розуміння й ставлення до програмних вимог ЄКП.

За результатами її роботи в Кременчуці двох осіб виключено з партії за «відірваність від розуміння сучасного стану речей», по одному за дрібнобуржуазність та дисциплінарні порушення, у партійні квитки трьох членів занесено зауваження. У Полтаві по одній особі виключено за «відірваність» та «ідейну плутанину». У Харкові у п’яти представників вилучено партійні квитки за «політичну пасивність», у двох – за порушення дисципліни, в одного за «нерозуміння комуністичної лінії партії» (ДАОО. Ф. 868, оп. 1, спр. 3, арк. 28–29).

Такі внутрішні чистки свідчать про розуміння важливості для партійного керівництва питань внутрішнього контролю та відповідності членів місцевих організацій ідеологічним і морально-дисциплінарним вимогам щодо перебування в партії.

Соціальний статус членів ЄКП Поалей-Ціон показують дані кількісного складу Одеської організації ЄКП, розбиті за професіями, згідно з якими на травень 1920 року, 74,1 % партійців становили службовці, вчителі, студенти, 25,9 % – робітники підприємств і спілок. На серпень 1921 року їхня кількість практично вирівнялась, становлячи для першої групи 50,1 %, для робітників – 49,9 %, де половину від загальної кількості осіб, заявлених у категорію «робітники», становили представники Одеської філії єврейського професійного союзу швейних працівників «Голка» (ДАОО. Ф. 868, оп. 1, спр. 10, арк. 40).

Значною популярністю серед прихильників ЄКП вирізнявся ідеолог «робітничого сіонізму», один із лідерів Поалей-Ціон Дов-Бера Борохова. Уродженець українського містечка Золотоноша передчасно помре від запалення легенів у грудні 1917 року в 36-річному віці, здобувши визнання як учений-теоретик та суспільний діяч. Його теорія соціалістичного сіонізму передбачала синтез між марксистськими ідеями класової боротьби єврейського пролетаріату та питанням переселення євреїв до Ерец-Ісраелю. На початку 20-х років ХХ століття його ім’ям названо численні єврейські клуби й організації, зокрема Одеський комуністичний клуб ім. Борохова та інші, біографію філософа широко висвітлювали в єврейській пресі, на агітаційних лекціях, позиціонуючи його як «видатного борця за справу звільнення єврейського пролетаріату».

Ідея сіонізму в різних інтерпретаціях була надзвичайно популярною в 20-ті роки минулого століття, що підтверджено ста-

тистичними даними дослідника Олександра Наймана, згідно з якими, на 1925 рік загальна кількість сіоністських організацій в Україні та осіб, пов'язаних із ними, сягала близько 25 тисяч. Переважно це були молоді люди віком від 16 до 23 років. Сіоністські організації охоплювали своєю діяльністю до п'яти тисяч дітей і підлітків. Такі структури функціонували орієнтовно в 350–400 населених пунктах України. Найактивніші з них діяли в Києві, Одесі, Кременчуці, Житомирі, Коростеньському, Проскурівському, Кам'янець-Подільському, Могилеві-Подільському, Тульчинському округах. У деяких містечках та сільськогосподарських колоніях налічували до п'яти таких організацій. Вони діяли в 80–90 населених пунктах Подільської губернії: 60 – на Волині, 30 – на Одещині, в усіх містах і містечках Чернігівщини (Найман О. Я., 2000, с. 14). Водночас характерною рисою тих років була реалізація національної політики в контексті рішень X (1921 рік) та XII (1923 рік) з'їздів більшовицької партії, що отримала назву коренізації (в Україні – українізація) та передбачала широке залучення представників корінного населення до місцевого керівництва, підтримку та розвиток мов національних меншин. Тимчасовим позитивним результаом цієї політики став розвиток єврейської культури, що засвідчено піднесенням статусу мови ідиш, започаткуванням мережі національних шкіл, преси, літературної продукції, театрів та іншого.

У циркулярному листі від 7 липня 1921 року Секретар ЦК ЄКП Ароцкер закликав до відкриття літературних студій при всіх школах, де є учні, які навчаються на ідиш, охоплення на спеціальних заняттях усього курсу єврейської літератури до сучасної. Окремо додавалася лекційна програма з переліком рекомендованої бібліографії. Обов'язковою вимогою зазначалось обговорення та дебати після кожної лекції, що заносив до протоколу секретар, обраний із числа слухачів (ДАОО. Ф. 41, оп. 1, спр. 3, арк. 2). У тематиці виразно представлено ідеологічний складник. Неодмінними були спеціалізовані лекції з розкриття «історичної правди» щодо Жовтневого перевороту під назвами: «Чому запізнився єврейський жовтень», «Як утворилася Єврейська комуністична робітнича партія», «Євреї в боротьбі зі світовим імперіалізмом», «Підтримка євреями Жовтня та політики більшовиків» тощо.

У межах культурної роботи керівництво ЄКП визначило низку «термінових» цілей, серед яких до головних віднесли підготовку партійних кадрів, агітаторів та пропагандистів; із партійного середовища – діячів єврейської робітничої культури в освітній та мистецькій сферах; просвіту й політичний розвиток єврейських трудящих через організації лекцій, концертів, відкриття шкіл із ліквідації звичайної та політичної безграмотності; розвиток масової боротьби з релігійними настроями широких мас через безперервну пропаганду в цьому напрямі та сприяння цим процесам; політичну освіту членів ЄКП через систематичне проведення просвітницьких заходів (ДАОО. Ф. 41, оп. 1, спр. 3, арк. 15).

Допомозі в реалізації поставлених завдань мало сприяти започатковане нововведення – кожні два тижні випуск та презентація «Усної газети» для безпартійних єврейських робітників. В інструкції для організацій ЄКП Поалей-Ціон Правобережної України було зазначено, що всю роботу з підготовки матеріалу та відповідальність за своєчасний випуск було покладено на секції агітації та пропаганди при Культкомісії. Підготовлені лектори зачитували її в робітничих клубах. Основу газети становив уміло підібраний літературний матеріал, вона повинна бути тісно пов'язана з місцевим життям та містити різноманітну локальну хроніку. Політичну оцінку найважливіших подій подавали у передовиці (ДАОО. Ф. 41, оп 1, спр. 3, арк. 5–6). Ознайомлення з номером зазвичай завершувалося концертом. Обов'язковою умовою було залучення на перелічені заходи якомога більшої кількості безпартійного єврейського пролетаріату.

Становить інтерес бачення відносин

ЄКП з іншими комуністичними партіями. Зазначимо, що на початок 1920 року таких в Україні діяло чотири, крім ЄКП Поалей-Ціон, український осередок більшовиків КП(б)У, достатньо численна з розгалуженою партійною структурою Українська комуністична партія (боротьбисти) та невелика націонал-комуністична Українська комуністична партія, утворена в січні 1920 року з лівого крила незалежних соціал-демократів.

Щодо УКП (боротьбисти) позиція ЄКП Поалей-Ціон спиралась на резолюцію ЦК боротьбистів, яка закликала працювати в тісному контакті з ЄКП як з її центральним проводом, так і на периферії, що спонукало єврейських комуністів на зворотну співпрацю. По-іншому складалась ситуація з більшовиками, у повідомленнях із міст ішлося про «загострення відносин». Зокрема Київський Губком КП(б)У видав циркуляр за № 5, у якому йшлося: «…ЄКП Поалей-Ціон є комуністичною лише за назвою, вона не залишила націоналістичні забобони, пропонуємо всім організаціям не надавати їй жодної моральної та матеріальної допомоги…». На що керівництво ЄКП ухвалило рішення про передачу до її Центрального комітету всіх матеріалів із місцевих осередків щодо ввідносин із більшовиками, організації загальних зборів із винесенням резолюцій протесту щодо такої політики (ДАОО. Ф. 41, оп. 1, спр. 13, арк. 7).

Про непросту ситуацію у відносинах із владою повідомляв секретар ЦК ЄКП Авербух у циркулярі від 18 червня 1921 року: «…За останній час гоніння на нашу партію посилились… З міст ми отримуємо інформацію про реквізицію наших клубів…». Унаслідок усіх названих дій Бюро ЦК ЄКП на розширеному засіданні ухвалює рішення про звернення до Комінтерну та представників комуністичних партій іноземних країн щодо нагальної ситуації (ДАОО. Ф. 41, оп. 1, спр. 13, арк. 8–10). В інших циркулярах Авербух ужив термін «репресії» для характеристики ставлення більшовиків до його політичної сили.

У цілому ситуація з ЄКП багато в чому була стандартною в тодішніх відносинах альтернативних соціалістичних і націонал-комуністичних партій та рухів із владою, що взяла курс на встановлення диктатури однієї партії. У 1917–1919 роках це ситуативна співпраця, партіям дозволялось мати своїх представників у Радах (для прикладу, наприкінці 1920 року від ЄКП до Харківської міської ради було обрано 10 депутатів). Із початку 1920 року вже розпочато утиски небільшовицьких партій, ініціювання їх до саморозпуску та вливання до лав КП(б)У. Так, на початку 1920 року на власному з'їзді про самоліквідацію та вступ її «найбільш гідних членів» у більшовицькі ряди заявляють УКП (боротьбисти), влітку того ж року аналогічне рішення ухвалено на зборах Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борьбисти). Із вітчизняних партійних утворень довше за всіх від саморозпуску до кінця 1924 року протримається Українська комуністична партія.

За таких умов у грудні 1922 року на Третій Загальноросійській конференції ЄКП Поалей-Ціон ухвалено рішення про відмову від сіоністської ідеології, розрив відносин із Всесвітнім єврейським комуністичним союзом та колективний вступ до партії більшовиків. Частина незгодних із цим рішенням членів створить Єврейську комуністичну робітничу партію, що матиме свої осередки в Україні, зокрема Одеський і Харківський, і центральний щомісячний вісник «Єврейська пролетарська думка», утім її вплив на єврейське середовище, як і кількісний склад, будуть незначними Наприкінці червня 1928 року співробітники ОДПУ конфіскують усе майно та опечатають приміщення єврейських комуністів, тим самим поклавши край діяльності ЄКРП й остаточно встановивши в країні майже на шість десятиліть (до кінця 80-х років XX століття) однопартійну систему.

Висновки. Аналіз механізмів, особливостей й динаміки ліквідаційної політики більшовицької влади щодо національних партій та рухів радянської України

в 20-х роках минулого століття дає змогу стверджувати, що після закріплення влади більшовиків розпочалось практичне втілення курсу на побудову однопартійної системи з поступовим витісненням альтернативних політичних сил із легального правового поля, ініціювання процесів їхнього саморозпуску та вступу їхніх колишніх членів до КП(б)У.

Характер діяльності й практика взаємодії етнічних партійно-громадських об'єднань із органами державної влади передбачала їх залучення до суспільних перетворень, насамперед через агітаційно-культурну роботу відповідного ідеологічного спрямування. Починаючи з середини 1920 року між ними та владними органами розпочинається певне протистояння, яке буде нарощуватись у міру зміцнення позицій більшовиків.

Специфіка функціонування та структурної організації Єврейської комуністичної партії (Поалей-Ціон) полягала в об'єднанні елементів централізованої та ієрархічної структур. За цих умов вища влада зосереджувалась у партійному керівництві – обраному загальним з'їздом ЦК партії, місцеві організації підпорядковувались центральним, які в Україні представляли Український Головний комітет, Право- та Лівобережні бюро ЄКП, що в цілому забезпечувало ефективну систему управління.

Перспективами досліджень є розширення джерельної бази, що стане основою для нових історіографічних напрацювань із теми історії становлення тоталітарної системи в 20-х роках минулого століття, розробленні допоміжних матеріалів для педагогічних працівників ЗЗСО Миколаївської області задля використання в освітньому та виховному процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Васильєв В. Ю. ПОАЛЕЙ-ЦІОН в Україні, громадсько-політ. рух [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Додатковий том. – Кн. 1: А–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2021. – 773 с. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Poalej_tsion

2. Журба М., Жолоб М. Більшовицькі репресії проти сіоністських організацій та єврейської спільноти в Україні (20–30-ті рр. XX ст.) / М. Журба, М. Жолоб // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. – Вип. 55, 2026. – С. 126–133. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-55-126-133

3. Листування з партійними органами, радянськими установами по господарським питанням. Списки членів ЄКП. Діаграма чисельного складу Одеської організації ЄКП по професіям. Характеристики обстеження колоній Миколаївської губернії // Державний архів Одеської області. – Ф. 868. Оп. 1. Спр. 10. – 272 арк.

4. Назарова Є. Основні напрями діяльності Поалей-Ціон на Півдні України на початок XX ст. / Є. Назарова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – Вип. 21, 2013. – С. 30–33.

5. Найман О. Я. Діяльність єврейських партій та об'єднань у розбудові національного життя в Україні (1917–1925): автореф. на здоб. наук. ступеня канд. політ. наук: спеціальність 23.00.05 – Етнополітологія та етнодержавознавство / Олександр Якович Найман – Київ, 2000. – 14 с.

6. Найман О. Я. Єврейські партії та об'єднання України (1917–1925) / О. Я. Найман. – К.: Ін-т політ. і етнонац. досліджень, 1998. – 196 с.

7. Циркуляри, інструкції, листи Центрального комітету та бюро Правобережної та Лівобережної України Єврейської комуністичної партії. Державний архів Одеської області. Ф. 868. Оп. 1. Спр. 4. 89 арк.

8. Циркуляри, інформаційні листи, бюлетені Центрального комітету та бюро Правобережного комітету України Єврейської комуністичної партії. Державний архів Одеської області. Ф. 868. Оп. 1. Спр. 8. 54 арк.

9. Циркуляри Центрального комітету ЄКП (Поалей-Ціон) та Українського Головного комітету. Державний архів Одеської області. Ф. 41. Оп. 1. Спр. 3. 71 арк.

10. Циркуляри Центрального комітету ЄКП (Поалей-Ціон) та Українського Головного комітету та Одеського ЄКП. Протоколи засідань бюро жіночого відділу Одеського міського комітету ЄКП. Державний архів Одеської області. Ф. 41. Оп. 1. Спр. 13. 65 арк.

11. Шитюк М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки XX століття / Микола Миколайович Шитюк. – Київ : Тетра, 2000. – 532 с.

ON THE ISSUE OF THE ACTIVITY AND LIQUIDATION OF NATIONAL PARTIES AND MOVEMENTS IN THE UKRAINIAN SSR IN THE 1920S OF THE 20TH CENTURY (BASED ON MATERIALS OF THE JEWISH COMMUNIST PARTY (POALEI-ZION)

Nikolaiev Ihor,
Doctor of Historical Sciences, Head of the Department of Philosophy of Education, Theory and Methodology of Social Studies, Mykolaiv In-Service Teachers Training Institute, 4-a Admiralska Street, Mykolaiv, 54001, Ukraine
ihor.nikolaiev@moippo.mk.ua

This article analyzes the Jewish Communist Party (JCP) during the formation of the Soviet totalitarian system and Bolshevik socio-political transformations. Using archival sources from the Odesa Region, including circulars and minutes, the research highlights the mechanisms of the liquidation policy towards national parties in the Ukrainian SSR during the first Bolshevik decade. The author examines interaction patterns between the JCP and state authorities, outlining legal mechanisms used to suppress alternative socio-political forces. Special attention is paid to the ideologization of party agitation and cultural work among Jewish proletariat.

The study explores the structural organization of the JCP (Poalei Zion) and its relations with factions remaining on socialist positions. After Bolshevik power consolidation, the one-party system intensified, leading to the displacement of alternative forces from the legal field, their forced self-dissolution, and subsequent merger into CP(b)U. The paper proves that the Bolshevik Party introduced the nihilistic concept of "proletarian consciousness," making the doctrine of "revolutionary expediency" the dominant ideologeme of the legal system. This doctrine aimed at the total subordination of public and political organizations to the state apparatus and the elimination of political opposition.

Further evolution of the totalitarian system established constitutional norms that rendered the existence of non-Bolshevik parties impossible and restricted activities of public associations. Scientific novelty is defined by the introduction of new factual materials into scientific circulation, providing a comprehensive analysis of the formation of Bolshevik autocracy and the destruction of the political alternative in Ukraine during the 1920s.

Keywords: *early totalitarianism; national organizations; one-party system; political parties; socialist movements; Zionism.*

REFERENCES

1. Lystuvannia z partiinymy orhanamy, radianskymy ustanovamy po hospodarskym pytanniam. Spysky chleniv YeKP. Diahrama chyselnoho skladu Odeskoi orhanizatsii YeKP po profesiiam. Kharakterystyky obstezhennia kolonii Mykolaivskoi hubernii [Correspondence with party bodies, Soviet institutions on economic issues. Lists of members of the ECP. Diagram of the numerical composition of the Odessa ECP organization by profession. Characteristics of the survey of colonies of the Mykolaiv province.]. In *Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti*. F. 868. Op. 1. Spr. 10. 272 ark.(ukr).

2. Naiman, O. Y. (2000). *Diialnist yevreiskykh partii ta obiednan u rozbudovi natsionalnoho zhyttia v Ukraini (1917–1925)* [The activities of Jewish parties and associations in the development of national life in Ukraine (1917–1925)]. (Extended abstract of candidate's thesis). Etnopolitolohiia ta etnoderzhavoznavstvo. Kyiv (ukr).

3. Naiman, O. Y. (1998). *Yevreiski partii ta obiednannia Ukrainy(1917–1925)* [Jewish parties and associations of Ukraine (1917–1925)]. K.: In-t polit. i etnonats. Doslidzhen (ukr).

4. Nazarova, Ye. (2013). Osnovni napriamy diialnosti Poalei-Tsion na Pivdni Ukrainy na pochatok XX st. [The main areas of activity of Poalei Zion in Southern Ukraine at the beginning of the 20th century]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu Seriia Istoriia ta arkheolohiia.* Vyp. 21, 30 33 (ukr).

5. Shytiuk, M. (2000). *Masovi represii proty naselennia Pivdnia Ukrainy v 20–50-ti roky XX stolittia* [Mass repressions against the population of Southern Ukraine in the 1920s–1950s]. Kyiv: Tetra (ukr).

6. Tsyrkuliary, informatsiini lysty, biuleteni Tsentralnoho komitetu ta biuro Pravoberezhnoho komitetu Ukrainy Yevreiskoi komunistychnoi partii [Circulars, newsletters, bulletins of the Central Committee and Bureau of the Right-Bank Committee of Ukraine of the Jewish Communist Party]. In *Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti*. F. 868. Op. 1. Spr. 3. 54 ark (ukr).

7. Tsyrkuliary, instruktsii, lysty Tsentralnoho komitetu ta biuro Pravoberezhnoi ta Livoberezhnoi Ukrainy Yevreiskoi komunistychnoi partii [Circulars, instructions, letters of the Central Committee and bureaus of the Right-Bank and Left-Bank Ukraine of the Jewish Communist Party]. In *Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti*. F. 868. Op. 1. Spr. 4. 89 ark (ukr).

8. Tsyrkuliary Tsentralnoho komitetu YeKP (Poalei-Tsion) ta Ukrainskoho Holovnoho komitetu [Circulars of the Central Committee of the Jewish Communist Party (Poalei Zion) and the Ukrainian Main Committee]. In *Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti*. F. 41. Op. 1. Spr. 3. 71 ark (ukr).

9. Tsyrkuliary Tsentralnoho komitetu YeKP (Poalei-Tsion) ta Ukrainskoho Holovnoho komitetu ta Odeskoho YeKP. Protokoly zasidan biuro zhinochoho viddilu Odeskoho miskoho komitetu YeKP [Circulars of the Central Committee of the ECC (Poalei Zion) and the Ukrainian Main Committee and the Odessa ECC. Minutes of meetings of the bureau of the women's department of the Odessa City Committee of the ECC]. In *Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti*. F. 41. Op. 1. Spr. 13. 65 ark (ukr).

10. Vasyliev, V. Yu. (2021). POALEI-TsION v Ukraini, hromadsko-polit. rukh [POALEI-ZION in Ukraine, a socio-political movement]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: Dodatkovyi tom. Kn. 1: A–Ya (Ed. V. A. Smolii. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: V-vo «Naukova dumka». Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Poalej_tsion (ukr).

11. Zhurba, M. & Zholob, M. (2026). Bilshovytski represii proty sionistskykh orhanizatsii ta yevreiskoi spilnoty v Ukraini (20–30-ti rr. XX st.) [Bolshevik repressions against Zionist organizations and the Jewish community in Ukraine (1920s–1930s)]. *Naukovi zapysky*

VDPU imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriia. Vyp. 55, 126–133. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-55-126-133 (ukr).

Стаття надійшла до редакції: 04.05. 2026.
Прийнято до друку: 27.05.2026.